

Párizs gabonaellátása a 18. század második felében

A hagyományos gazdaságban a várható gabonatermés a társadalomnak és az államnak egyaránt érdekklődése középpontjában állt. F. Braudel szerint a megélhetés legfontosabb forrásaként Franciaország múltjában mindig főszereplő volt. A termés eredményétől függött, hogy nyugodt lesz-e az élet vagy pedig szűk esztendő következik.¹ A nagyvárosok számára minden évben ismétlődő, de mindig különösen fontos feladat volt a megfelelő szintű gabonaellátás biztosítása, ami olykor – mint rossz termés idején – nem bizonyult könnyűnek, próbára téve a kereskedelmet, a város és vidék kapcsolatát. A korabeli közszemlélet szerint a méltányos áron való ellátás politikai kérdés is volt. A városi nép a kormányzatra úgy tekintett, mint amely felelős a kenyér áráért. A társadalom felsőbb rétegei pedig úgy vélekedtek, hogy a túl drága kenyér ínséget szül, ami társadalmi felforduláshoz vezethet. Ezért a politikai rendszernek kötelessége az ellátás segítése.²

Párizs gabonaszükséglete

A francia monarchia fővárosa London után Európa második legnagyobb lélekszámú települése volt. 1801-ig Franciaországban nem tartottak tényleges népszámlálást, így a korabeli állam, a demográfusok és természetesen az utókor történeti irodalma is csupán józan becslésekre támaszkodhatott. A 18. században a legelterjedtebb módszer a születések (keresztelések) számának alapul vétele volt, mivel ezt uralkodói rendelet alapján 1539-től az egyházközségek viszonylag pontosan nyilvántartották. Terray abbé, pénzügyi főellenőr 1772-ben elrendelte az intendánsoknak, hogy 1770-től visszamenően, majd pedig ezután minden évben gyűjtsék össze az egyházközségekből a születések, a házasságkötések és a halá-

1 *Fernand Braudel*: Franciaország identitása. II. köt. Az emberek és a dolgok. Helikon, Bp., 2004. 251.

2 *Steven Laurence Kaplan*: Les ventres de Paris: pouvoir et approvisionnement dans la France d'Ancien Régime. Traduit de l'anglais par Sabine Boulongne. Fayard, Paris, 1988. 16.

lozások számát. Az összegyűjtött anyagot J.-B.-F. de La Michodière demográfus rendszerezte.³

A születések számához szorzószámot alkalmaztak, amelyet reprezentatív felméréssel, mintavétellel állapítottak meg. Ez azonban mindig tartalmazott hibalehetőséget. A kor neves demográfiai szakírói (La Michodière, Expilly, Messance, Moheau) Párizsban egy születésre átlagban 30 főt számoltak. A születések száma természetesen évente ingadozott, ezért az össznépeség megállapításához hasznosabb volt öt- vagy tízéves átlagokat alapul venni. Így a főváros lélekszámát nem egy esztendőre, hanem több év átlaga alapján becsülték meg.⁴ B. Lepetit táblázata szerint az 1710-es években 510 ezer, az 1740-es években 576 ezer, az 1770-es években 604 ezer, az 1780-as években 641 ezer lakosa lehetett Párizsnak.⁵

Ekkora népességnek tetemes mennyiségű gabonára volt szüksége, amelynek döntő részét kenyér formájában fogyasztották el. A város által évente beszerezett gabona vagy kenyér pontos mennyiségéről szintén nem készült a korban teljes kimutatás. Leginkább az adóbérlési rendszer hézagosan fennmaradt nyilvántartásaira (az adóbérlők ugyanis a város sorompóinál a behozott árukra illetéket vetettek ki) és a korabeli szakírók becsléseire támaszkodhat a történetírás. A neves orvos és mezőgazdasági szakíró, A.-H. Tessier az 1790-es évek elején az általa szerkesztett enciklopédiában több becslést is közreadott a főváros gabona-fogyasztásáról. Az első a Richelieu bíboros által elrendelt 1637-es felmérés volt, mely szerint a város körülbelül 414 ezer lakosa 84 ezer muid (1 muid = 1409,7767 kg) élelmiszer-gabonát és a környékről beszállított kész kenyeret fogyasztott, vagyis 1 184 212,4 mázsát. Ez egy főre átlagban évente 286 kg, naponta 78,3 dkg kenyeret jelentett.⁶ Az eredeti felmérés nem ismert, ahogy Tessier következő hivatkozása sem. Egy 1738-as becslés szerint Párizsban körülbelül 800 ezer fő él, s évi három setier (1 setier = 117,48 kg), vagyis 352,4 kg (napi 96 dkg) gabonát fogyaszt. Ezt azonban egy átlagnak tartja, mely mögött társadalmi rétegenként igen eltérő fogyasztás rejlik. A város népességének kétharmada napi három livre (1 livre = 0,4895 kg), azaz 1,47 kg kenyeret fogyaszt, mert egyéb élelmiszert nem nagyon tud megfizetni. A forrás készítője (vagy készítői) az egy főre eső fogyasztás becsléséből következtet a város egész fogyasztására, amely évente körülbelül 200 000 muid (2 819 553,4 q).⁷

3 *Éric Brian*: Nouvel essai pour connaître la population du royaume. Histoire des sciences, calcul des probabilités et population de la France vers 1780. *Annales de démographie historique* 102. (2001) 175–176.

4 *Louis Messance*: Recherches sur la population des généralités d’Auvergne, de Lyon, de Rouen et de quelques provinces et villes du Royaume. Durand, Paris, 1766. 40., 174.

5 *Bernard Lepetit*: Les villes dans la France moderne (1740–1840). Albin Michel, Paris, 1988. Annex 2.

6 *Alexandre-Henri Tessier*: Consommation de Paris, en objets fournis par l’agriculture. In: *Encyclopédie méthodique*. Tom. III. Agriculture. Par [Alexandre-Henri] Tessier–[André] Thouin. Panckoucke, Paris, 1793. 480–481.

7 Uo. 482.

A következő idézett szerző P.-J. Maulin orvos volt, aki a molnár- és a pékmesterségről 1771-ben megjelent írásában Párizs népességét 800 ezer főnek, az egy főre jutó évi gabonafogyasztást 600 livre-nek (293,7 kg) véve, az éves szükségletet 480 000 000 livre-re (2 349 600 q) becsülte. Hasonló mennyiséggel kalkulált 1791-ben Lair-Duvaucelles, a párizsi önkormányzat képviselője, aki tervezetet készített a főváros ellátásáról. Tessier mértékletesebb kalkulációkat is említ. A párizsi gabonaraktárak, malmok és pékségek 1785 utáni jegyzékei alapján a város évente átlagban 258 434 250 livre (1 265 055 q) gabonát fogyasztott. N.-F. Dupré de Saint-Maur közigazdász kalkulációja szerint az 1750-es években a városnak évi átlagban 236 160 000 livre (1 156 003 q) kenyérgabonára volt szüksége.⁸

Tessier szintén a mértékletes becslők közé sorolta a híres kémikust, Lavoisier-t is. Lavoisier 1791-ben megjelent „*A Francia Királyság földjének gazdagsága című mű kivonatolt eredményei*” című írásában külön fejezetet szentelt Párizs fogyasztásának („Tanulmány Párizs város népességéről, gazdagságáról és fogyasztásáról”).⁹ Lavoisier a város fogyasztási adójáról az 1764–1773 közötti évekre vonatkozóan, Turgot pénzügyi főellenőr által utólag összegyűjtetett kimutatásokat használta fel. A beszállított szemes termény, liszt és kész kenyér alapján Párizs évente 206 788 224 livre (1 012 240,35 q) kenyérgabonát fogyasztott. A lélekszámot 600 ezernek véve, egy főre évente csupán 168,71 kg, egy napra pedig 46,19 dkg jutott. Lavoisier országos átlagot is kalkulált, mely szerint egy fő évente 228,43 kg (62,54 dkg/nap) élelmiszer-gabonát fogyasztott, amelyből nagyjából ugyanennyi kenyeret lehetett sütni.

Az összevetésből kiderül, hogy a főváros egy főre jutó kenyérfogyasztása 26%-kal alacsonyabb volt az országos átlagnál. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy Párizs szegényesebben táplálkozott volna, mint az ország, hanem épp ellenkezőleg, az alacsonyabb kenyérfejadag mögött egyéb élelmiszerek (hús, hal, zöldség- és főzeléklékél stb.) nagyobb arányú fogyasztása rejlett. A fővárosban élt a monarchia társadalmi elitjének jelentős része, amelynek táplálkozásában nem a kenyér játszotta a főszerepet, mint a város népességének zömét kitevő kispolgárok és a még szerényebb jövedelemmel bíró népi rétegek esetében.¹⁰ A társadalmi rendi hovatarozás és a vagyon tükröződött a táplálkozási szerkezetben. A társadalmi hierarchiának megfelelően az egyes társadalmi csoportok fogyasztási magatartása igen eltérő volt.¹¹ A korabeli író, L. S. Mercier szerint az egyszerű párizsi

8 Uo. 473.

9 Résultats extraits d'un ouvrage intitulé de la richesse territoriale du Royaume de France. Remis au Comité de l'imposition par M. Lavoisier. Imprimerie Nationale, Paris, 1791. A rövid művet a 19. században hat alkalommal adták ki. Modern megjelentetése a neves történész, Jean-Claude Perrot érdeme: *Antoine-Laurent de Lavoisier: De la Richesse territoriale du Royaume de France. Texte et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Paris, 1988.* A Párizs fogyasztásáról írt fejezet eredeti címe: *Essai sur la population de la ville de Paris, sur la richesse et ses consommations.* 138–148.

10 Lavoisier, A.-L.: i. m. 138.

11 Jean-Yves Grenier: *Consommation et marché au XVIIIe siècle.* Histoire & Mesure 10. (1995) 3–4. sz. 375–376.

takarékosan él, szerényen táplálkozik, ezzel szemben 30 ezer gazdag annyit pazarol, amennyi 200 ezer szegénynek is elég lenne. Az egyszerű ember mannája a búza, viszont amikor drága, a „hóhéra” is lehet.¹²

Tessier az 1738-as, ismeretlen eredetű számítást, Maulin és Lair-Duvaucelles becsléseit irreálisan magasnak, Dupré de Saint-Maur-ét és Lavoisier-ét kissé alacsonynak ítélte. Lavoisier írását nagyra értékelte, de egyben kritizálta is, mivel az 1764–1773 közötti tíz évről összegyűjtött kimutatásokból indult ki, amely periódusban kenyérgabonából két gyenge termés is volt, vagyis a fogyasztás elmaradt az átlag mögött. Tessier az 1788 előtti (1788-ban rossz termés volt) évtizedet vette alapul. Számítása szerint a város évente 1 282 020 mázsa (213,67 kg/fő, 58,5 dkg/nap) élelmiszer-gabonát fogyasztott, 26,6%-kal többet, mint Lavoisier szerint.¹³

A becslések kerekítve tehát az évi 1–2,8 millió mázsa között szóródtak. A magas számok a város népességének túlbecsülésén alapultak. Lavoisier és Tessier számításai a fogyasztási adók lajstromaira alapoztak, amelyek valószínűleg nem teljesen a valós adatokat tükrözték, de megközelíthették. Sajnos ezek a források a forradalom idején többnyire megsemmisültek. A két szerző Párizs népességét illetően is megközelítette a valós létszámot: Lavoisier 600 ezres, Tessier 570 ezres lélekszámot becsült. A történeti szakirodalom valószínűsíti, hogy a város éves élelmiszer-gabona-fogyasztása a 18. század második felében enyhén növekedett, kerekítve 1,1 millió mázsáról 1,4 millió mázsára. J.-M. Chevet és A. Guery a fogyasztási adók fennmaradt regisztereit is hasznosító tanulmánya szerint az 1724–1733 közötti évek átlagában Párizs évente 80 237 muid (1 131 162 q) gabonát evett meg.¹⁴ R. Abad az 1780-as évekre évi 100 000 muid-re (1 409 776 q) becsülte a városba vitt szemes termény, liszt és kész kenyér mennyiségét.¹⁵ A termény, a liszt és a kenyér aránya pontosan nem ismert, de a liszt lett a legnagyobb tétel. A bevitt kenyeret nem számítva az 1763–1775 közötti évekből fennmaradt regiszterek szerint a gabona 80%-a liszt formájában érkezett a fővárosba.¹⁶

Országos viszonylatban is csak becslésre támaszkodhatunk. Expilly abbénak a monarchia demográfiai és gazdasági állapotáról a királynak címzett írása szerint az ország népessége évente 50 millió setier, azaz 58,78 millió mázsa élelmiszer-gabonát (búza, kétszeres, rozs, árpa egy része, köles, hajdina) fogyaszt.¹⁷ A közelmúlt kvantitatív történeti irodalma az 1781–1790 közötti évek átlagában 58 millió mázsára kalkulálta az éves gabonafogyasztást, amely nagyjából azonos volt

12 *Louis-Sébastien Mercier*: *Le Tableau de Paris* (1788). Introduction et choisie des textes par Jeffrey Kaplow. La Découvert/Poche, Paris, 1988. 57.

13 *Tessier, A.-H.*: *Consommation de Paris* i. m. 475.

14 *Jean-Michel Chevet–Alain Guery*: *Consommation et approvisionnement de Paris en céréales de 1725–1733*. In: *Les techniques de conservation des grains à long terme*. Sous la direction de Marceau Gast–François Sigaut–Corinne Beutler. Tom. III. Fasc. 2. CNRS, Paris, 1985. 469.

15 *Reynald Abad*: *Le grand marché. L’approvisionnement alimentaire de Paris sous l’Ancien Régime*. Fayard, Paris, 2002. 841.

16 *Chevet, J.-M.–Guery, A.*: i. m. 469.

17 *Jean-Joseph d’Expilly*: *Au roi*. [Kiadó nélkül], Nice, 1780. 11.

a vetőmag nélküli termés mennyiségével. Az export és import egyenlege lényegében nem változtatott a termelés és a fogyasztás viszonyán.¹⁸

A főváros gabonaszüksége a pusztá számok tükrében tehát nem okozhatott különösen nagy gondot, hisz az évi, vetőmag nélküli átlagtermésnek csupán 2-2,4%-át tette ki. A megtermelt gabona jelentős része azonban nem kelt útra, hanem maguknak a termelőknek az asztalán maradt. Vidéken csak a bortermelesre és az állattenyésztésre specializált régiók vásároltak számottevő mennyiségű gabonát. A 18. század második felében a francia monarchia népességének körülbelül 80-82%-a vidéken, többnyire a mezőgazdaságból élt, s csak legfeljebb 18-20%-a lakott városban, ahol nagyrészt vásárolt gabonát fogyasztottak.¹⁹ Másrészt a nagyvárosok zömmel búzát igyekeztek beszerezni. A búzakenyér a korabeli szemlélet szerint a legegészségesebb tápláléknak számított. Párizsban a kispolgárok és a népi rétegek is fehér vagy félbarna kenyeret vásároltak. Párizs egyik legnagyobb gabonapiacán (vásárcsarnokában), az Halle-ban a fennmaradt piaci regiszterek alapján 1726-ban és 1733-ban a behozott élelmiszer-gabona jó 90%-a búza, a maradék körülbelül 10% kétszeres (búza és rozs keveréke) és rozs volt. A másik két legnagyobb piacról, a Szajna-parti Grève és Écolle kikötőből nincsenek adataink. Valószínű, hogy ott a búza aránya valamelyest alacsonyabb volt. Ez azonban a búza uralkodó szerepén nem változtatott, s a főváros a 18. század második felében is ebből a gabonából vásárolt a legtöbbet.²⁰ Az évente megtermelt élelmiszer-gabonának azonban a búza csak körülbelül 47%-át tette ki a korabeli becsléseken alapuló szakirodalom szerint. A nagyobb városok lélekszámukhoz arányítva jóval több búzát fogyasztottak, mint a kisvárosok. Ez tovább szűkítette Párizs ellátásának forrását.²¹

A szemes gabona és a liszt tömegárának, de viszonylag olcsó terméknek számított a szállítási költségekhez képest. Ez bizonyos mértékben béklyóba zárta kereskedését.²² A gabonakereskedelem törekenységét természetesen a korban is felismerték már. Galiani abbé a búzakereskedelemtől szóló dialógusában (1770) írta, hogy a kereskedelem szempontjából olcsó, de a mindennapi táplálkozásban nélkülözhetetlen, nem helyettesíthető árunak számít: egységnyi búzához képest egységnyi bor a többszörösét, akár a tízszeresét is érheti. Nagybani kereskedése szárazföldön költséges és kockázatos. Ezért a városok ellátását többnyire a környező kiskereskedelem végzi.²³

18 *Jean-Claude Toutain*: Consommation alimentaire en France de 1789 à 1964. In: *Économie et société* (Cahiers de l'I. S. É. A.), t. V, n° 11, novembre 1971. Droz, Genève, 1971. 1918.

19 *Bernard Lepetit*: La population urbaine. In: *Histoire de la population française*. Tom. II. De la Renaissance à 1789. Dirigée par Jacques Dupâquier. Quadrige/Presses Universitaires de France, Paris, 1995. 86–87.

20 *Kaplan, S. L.*: Les ventres de Paris i. m. 34–36.

21 *Jean-Claude Toutain*: La produit de l'agriculture française de 1700 à 1958. Tom. II. La croissance du produit de l'agriculture entre 1700 et 1958. In: *Cahiers de l'I. S. E. A.*, n° 115., juillet 1961. I.S.E.A., Paris, 1961. 16.

22 *Alain Clément*: Nourrir le peuple. Entre État et marché, XVIIe-XIXe siècle. Contribution à l'histoire intellectuelle de l'approvisionnement alimentaire. Préface de Pierre Dockès. L'Harmattan, Paris, 1999. 110.

23 *Kaplan, S. L.*: Les ventres de Paris i. m. 65–66.

Párizs ellátása

Párizs, a legnagyobb kontinentális város fekvése a gabonaellátás szempontjából egyaránt volt kedvezőtlen és kedvező. Kedvezőtlen volt, mert viszonylag távol fekvött az óceántól, és a Szajna az óceán felé folyt, így a francia főváros – Londontól eltérően – nélkülözte az óceán adta olcsó szállítási lehetőségeket. A Szajrán felfelé nem lehetett vitorlázni, a vontatás pedig nehézkes és költséges volt. Egy átlagos folyami hajó vontatásához húsz-harminc ló vagy ökör volt szükséges.²⁴ Egy 1725-ös feljegyzés szerint egy setier (117,48 kg) búza Rouenből Párizsba való vontatása az eladási árát akár 50%-kal is megemelhette. A Szajna partján, Párizstól nyugatra fekvő Mantes a vízi szállítás illetékszedő helye volt. Kimutatásai szerint az óceán felől a fogyasztásához képest Párizs jelentéktelen mennyiségű gabonát hozott be.²⁵

Párizs nagyvárossá válásában – sok egyéb kedvező tényező mellett – bizonyára az is szerepet játszott, hogy egy termékeny régió, a Párizsi-medence központjában fekvött, amelynek mezőgazdasága a hagyományos gazdálkodás keretein belül is jelentős mennyiségű, áruba bocsátható élelmiszert tudott termelni. Gabonaszükséglete nagy részét két zóna biztosította. Az első egy 40-50 kilométeres, szabálytalan sugarú terület volt, a legjelentősebb gabonatermelő földekkel. A fővárostól északra Gonesse és Dammartin környéke, északkeleten Valois, keleten Brie vidéke, a Szajna és a Marne közötti régió, délen Beauce vidéke, Étampes központtal, délnyugaton Hurepoix vidéke. A második zóna Felső-Normandia, Pikárdia, Soissonais, Champagne, Gâtinais és Orléanais egy részét foglalta magában. Amikor a Párizsi-medencében az átlagosnál jóval kisebb volt a termés, egy harmadik zóna, Burgundia, Flandria, Lotaringia, Bourbonnais és Poitou is hozzájárult a főváros ellátásához.²⁶

A kenyérgabona (szemes termény, liszt, kész kenyér) ellátó körzete volt a legkoncentráltabb. R. Abad számításai szerint érték alapján az 1780-as években lényegében hét tartományból (Île-de-France, Brie, Champagne, Orléanais, Pikárdia, Boulonnais, Felső-Normandia) származott a szükséges gabona, de ebből Île-de-France (nagyjából az első zóna) egyedül körülbelül 72%-kal részesedett. Brie és Champagne körülbelül 18%-át, Orléanais 6%-át, Pikárdia és Boulonnais 3%-át biztosították a szükségleteknek. A búzához képest a másik két legfontosabb élelmiszer, a hús és a bor nagyobb szóródást mutatott, és jó része távolabbi vidékekről származott, bár Normandia szerepe a hústermelésben kiemelkedő volt. A marhahús körülbelül 50%-a Normandiából, 24%-a Marche-ből és Limousinból,

24 *Serge Bonin–Claude Langlois*: Atlas de la Révolution française. Tom. I., Routes et communications. Direction scientifique Guy Arbellot–Bernard Lepetit. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1987. 26–27.

25 *Léon Cahen*: Ce qu’enseigne un péage du XVIIIe siècle: la Seine, entre Rouen et Paris, et les caractères de l’économie parisienne. Annales d’histoire économique et sociale 12. (1931) 509–510.

26 *Émil Ducoudray–Raymonde Monnier–Daniel Roche*: Atlas de la Révolution française. Tom. XI. Paris. Direction scientifique Émile Ducoudray–Raymonde Monnier–Daniel Roche. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2000. 39.

5%-a Berryből, 4%-a Nivernais-ből és Bourbonnais-ból kelt lábra a főváros felé. A juhhús 25%-át Berry, 22%-át Normandia, 14-14%-át Île-de-France és Orléanais biztosította. A sertéshús 35%-át Île-de-France-ban, 30%-át Normandiában, 15%-át Marche-ban és Limousinben, 10%-át Brie-ben és Champagne-ban termelték meg.²⁷

A bor esetében külön kell választanunk a közönségest és a minőségit. A közönséges bor 20%-át Orléanais és Blésois, szintén 20%-át Alsó-Burgundia, 14%-át Párizs környéke, 13%-át Mâconnais és Beaujolais, 10%-át Burgundia többi vidéke termelte. A fennmaradó 23%-ot kilenc egyéb tartomány szállította. A minőségi (az elfogyasztott körülbelül 10%-a) bor 37%-át Burgundia, 8%-át Bordeaux, 6%-át Orléanais és Blésois, szintén 6%-át Champagne biztosította. A többi jó 40%-a tizenhárom egyéb vidékről származott.²⁸

A főváros fogyasztásában a kenyérgabona volt a legnagyobb tömegű élelmiszer. Az 1780-as évek átlagában az 1,4 millió mázsa kenyérgabonához képest húsból (vágóhídi hús, baromfi nélkül) körülbelül 441 ezer mázsát fogyasztott, borból pedig körülbelül 670 ezer hektolitert ivott. Érték alapján már nem ez volt a három legfontosabb élelmiszer sorrendje. Az évi kenyérgabona (beleértve a bevitt kenyeret is) értéke átlagban 27,7 millió tours-i livre (továbbiakban L, 1 livre = 20 sou, 1 sou = 12 dénár) volt, míg a húsé 40,5 millió livre, a boré pedig 32,5 millió livre. Egységnyi élelmiszer-gabonához képest az egységnyi hús jó négy és félszer volt értékesebb, míg a bor két és félszer.²⁹

A főváros népességnövekedésének egyik legfontosabb feltétele az volt, hogy Île-de-France gabonatermelése többnyire lépést tudott tartani a folyamattal. Országos átlagban a korabeli becslések szerint a 18. század második felében 1 hektár szántó 8-9 métermázsa búzát termelt. Ehhez képest a fővárost ellátó legfontosabb zónában jóval magasabbak voltak a hozamok. Az üzemvitelnek két formája volt elterjedt: a kisparaszti gazdaság és a nagybérleti gazdaság. Az előbbi apró javításokkal, sok élőmunka-befektetéssel a hagyományos, három- és négy nyomásos gazdálkodás keretében törekedett a hozamnövelésre. A nagybérleti gazdaságok egy része viszont áttért a modern, ugar nélküli váltógazdálkodásra, amely a hozamok jelentősebb emelkedését eredményezte. Île-de-France termékeny szántóin a nagybérlek már a 17. század végén 13-14 mázsa búzát takarítottak be egy hektárról, míg a 18. század második felében 17-18 mázsát. Soissons vidékén 1716 és 1789 között 10–12%-kal (15-16 q/ha-ról 17-18 q/ha-ra) nőttek a hozamok.³⁰

A technikai-technológiai fejlődés eredményeként G. W. Grantham számításai szerint a Párizsi-medencében 1750 és 1800 között 5-ről 4,4-re csökkent egy mázsa búza előállításához szükséges, egy főre eső munkanapok száma.³¹ A Párizs-

27 *Abad, R.*: i. m. 842–844.

28 *Uo.* 859–861.

29 *Uo.* 863–871., *Lavoisier, A.-L.*: i. m. 140–145.

30 *Jean-Marc Moriceau*: Au rendez vous de la „Révolution agricole” dans la France du XVIIIe siècle. À propos des régions de grande culture. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 49. (1994) 1. sz. 33–34.

31 *George W. Grantham*: Espaces privilégiés. Productivité agraire et zone approvisionnement des villes dans l'Europe préindustrielle. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 52. (1997) 3. sz. 705.

tól északra fekvő Gonesse község a főváros legfontosabb vidéki kenyérszállítói közé tartozott. 1990 hektáros határának több mint 90%-a szántó volt, amelyet húsz módos gazda művelt meg 230 napszámossal. A szántó jó egyharmadán csak búzát termeltek. Hasonló, a búzatermelésre specializálódó falvak egész sora vette körül a fővárost.³² Île-de-France fekvésénél és természeti adottságánál fogva már évszázadok óta Párizs privilegizált gabonaellátója volt.

A hozamok az időjárásnak megfelelően természetesen évente ingadoztak, így az áruba bocsátható termék mennyisége is változó volt. Mivel a főváros döntően búzát fogyasztott, a termelők gyengébb termés idején a lehető legtöbb búzát törekedtek eladni. Saját fogyasztásukban szükség esetén a búzát részlegesen más, kisebb értékű terményekkel (rozs, hajdina, köles, árpa, bab stb.) helyettesítették, hogy nagyobb árbevételük legyen az adó, az urasági szolgáltatások vagy a földjáradék megfizetéséhez.³³ Rossz termésű évben ez valamelyest enyhített a piaci keresleten, de alapvetően nem változtatta meg.³⁴

Az ipari forradalom előtti gazdaság egyik leggyengébb eleme a szállítás volt. A termelőtől a fogyasztóig eljutó gabona árát az évi terméseredmény és a fogyasztás viszonya, valamint a kereskedelmi rendszer mellett a szállítás befolyásolta a legjobban. A már említett szakíró, Galiani abbé 1770-ben azt vetette papírra, hogy amikor a fővárosban 1 livre kenyér 4 souba (továbbiakban: s) kerül a szokásos 2 sou helyett, az árkülönbözet az úton marad.³⁵ Párizs kontinentális helyzeténél fogva közúti és belvízi szállításra volt utalva. A szállítást északkelet, kelet, délkelet és dél felől az év egy részében előforduló téli befagyást és a nyári aszályt leszámítva hajózható folyók biztosították. A Szajna kívül az Aisne, az Oise, a Marne és a Yonne folyók voltak alkalmasak az áruk leúsztatására. Délen a Loire völgyét a Szajna völgyével összekötő Orléans-i- és Loing-csatorna szolgálta a vízi szállítást. A 18. század folyamán sok terv készült a főváros környéki csatornahálózat kiépítésére. Az állam azonban inkább az úthálózat fejlesztését választotta, mivel egységnyi távolságra a csatornaépítés négyszer-öttször többbe került.³⁶

A fővárost a tartományokkal összekötő sugaras úthálózat kiépülése már Colbert korában, a 17. század második felében elkezdődött, de nagyobb lendületet csak az 1730-as évek végétől vett. A szabvány alapján készült kövezett utak (királyi utak) hálózata – körülbelül 26 000 kilométer – a 18. század végére már a tartományok zömét összekötötte Párizssal.³⁷ Ez azt is jelentette, hogy a Párizsi-

32 *Léon Cahen*: L'Approvisionnement de pain de Paris au XVIIIe siècle et la question boulangerie. *Revue d'Histoire économique et sociale* 14. (1926) 4. sz. 462.

33 *Joseph Letaconnoux*: La question des subsistances et du commerce des grains en France au XVIIIe siècle. *Travaux, sources et questions à traiter. Revue d'Histoire moderne et contemporaine* 8. (1906–1907) 6. sz. 438.

34 *Jean Meuvret*: Le problème des subsistances à l'époque Louis XIV. Livre I. La production des céréales dans la France du XVIIe et du XVIIIe siècle. *École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1977.* 208.

35 *Jean-Marcel Goger*: Le temps de la route exclusive en France: 1780-1850. *Histoire, économie et société* 4. (1992) 601.

36 *Bonin, S.–Langlois, C.*: i. m. 25.

37 *Guy Arbellot*: La grande mutation des routes de France au milieu du XVIIIe siècle. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 28. (1973) 3. sz. 772.

medence viszonylag sűrű úthálózattal rendelkezett. A kövezett utak valamelyest rövidítették a szállítási időt, növelték a keréken való szállítás kapacitását és csökkentették a szállítási tarifákat, de a gabonaforgalom számára alapvető változást nem hoztak. A Párizsba befutó királyi utakon a 18. század közepétől a forradalom koráig az áruszállítás ideje körülbelül 50%-kal, költsége pedig körülbelül 25%-kal csökkent.³⁸ A kövezett utak azonban nem biztos, hogy a legtöbb gabonafelesleget kínáló településeken haladtak át, vagyis a rosszabb minőségű mellékutakat is szükséges volt a szállításhoz igénybe venni. Egy kétlovas szekér maximum 9-10 métermázsa gabonát tudott szállítani, napi 8-10 mérföldre (körülbelül 36-46 kilométerre). A napi szállítási távolság majdnem lefedte Párizs első gabonaellátó zónáját.³⁹

A szállítás költségeit illetően a lefelé úsztatás volt a legolcsóbb, de egyben lassúbb is, mint a szárazföldi. A tarifák nagyon változóak lehettek, s évszakonként is ingadozhattak. Egy 1790-es becslés szerint egy mázsa búza egy mérföldre (körülbelül 4,67 kilométer) való leúsztatása 1 souba és 6 dénárba (továbbiakban: d) került. Ugyanezen egységek költsége csatornán 3 sou és 6 dénár (2,3-szeres), királyi úton 9 sou 2 dénár (6,1-szeres) volt. Királyi úton egy mázsa búza árát 100 mérföldre való szállítása közel megduplázta.⁴⁰ A főváros számára szükséges gabona legalább fele közúton érkezett, a többi vízen vagy vegyes (vízi és közúti) szállítással. Az utóbbinál az átrakodás költsége is befolyásolta az árakat. A szállítási költség aránya a piaci árban a terméseredménytől és a tarifák ingadozásától függött. Bő terméskor a termelői ár alacsony, így a szállítási költség aránya magasabb volt, míg rossz terméskor fordítva alakult. A szállítási költségek tehát szelektíven hatottak, a szállítási költség és a búza ára között állandóan ingadozott az arány.⁴¹

A nagy tarifakülönbségek ellenére az első ellátó zónán belül a közúti szállítás nem szenvedett nagy hátrányt, s vízi út híján a gabonatermelő régiók jó része számára egyébként sem volt más választási lehetőség, mint a szekerezés. 40-50 kilométeres (körülbelül 9-10 mérföldnyi) zónán belül a tengelyen fuvarozás általában a búza piaci árának 10-20%-a volt. A párizsi piacokra szállítók zömmel egyben a szemes termés, liszt vagy kenyér termelői és eladói is voltak egy személyben, s közülük sokan saját fogattal rendelkeztek. Többnyire kis tételben termeltek, sok kis településen sok kis készlet halmozódott fel, amelyet szekérral volt legcélszerűbb piacra vinni. A vízi járművek kapacitása (néhány tonnától 40-50 tonnáig terjedhetett) sokszorosa volt az egy-egy alkalommal piacra szánt termékük mennyiségéhez képest. Az árut nem várakoztatták, amíg feltöltődött egy hajó, s ezzel a minősége is kevésbé romlott. Természetesen a vízi szállítás rö-

38 *Guy Arbellot*: Les problèmes de la route française à l'entrée du XIXe siècle. Histoire, économie et société 9. (1990) 1. sz. 1990. 14.

39 *Joseph Letaconnoux*: Les transportes en France au XVIIIe siècle. Revue d'Histoire moderne et contemporaine 11. (1908-1909) 2. sz. 113.

40 *Camille-Ernest Labrousse*: Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle. Tom. I. Dalloz, Paris, 1933. 126.

41 Uo. 128.

vid távon is előnyös maradt a – nagybérleti gazdaságokból, begyűjtött egyházi tizedből, földesúri járadékból – nagyobb tételeket értékesítők számára.⁴²

A kis tételekben való szállítás és értékesítés nem csupán spontán adódott a kistermelésből. A nagyobb városokban régóta hagyomány volt, hogy az adott régióban illetékes legfelsőbb királyi bíróság (parlament) megszabta a város és környéke közötti kereskedelem mikéntjét. Meghatározott távolságig a városi nagykereskedők nem vásárolhatták fel a gabonát. Ezen zónán belül a termelők – a gazdálkodókon kívül a földbirtokosokat, járadék- és tizedbérlőket is beleértve – maguk értékesíthették gabonájukat a városi piacon, kikerülve a közvetítést. Feltétel volt viszont, hogy két évnél tovább nem tarthattak készleteket, ezután kötelező volt piacra vinniük.⁴³ A főváros számára a párizsi parlament először 1565-ben hozott ilyen rendelkezést, amely módosításokkal a 18. században is érvényben maradt. 1737-től a városon túl, 10 mérföldes körzeten belül – néhány helység kivételével – a párizsi nagykereskedők nem vásárolhattak gabonát.⁴⁴

A 10 mérföldes zóna ugyan döntő volt az ellátásban, de a város nagysága miatt sosem elégséges. A második és a harmadik zóna – amelynek döntően már a nagykereskedelmi rendszer volt a működtetője – szerepe különösen akkor nőtt meg, ha a termés kisebb volt az átlagosnál. A távolabbról történő beszerzés arányának növekedése – a szállítási költségek emelkedése és esetleg a spekuláció miatt – szükségszerűen árfelhajtó volt. A fogyasztás, a termelés és a kereskedelem eltérő módon volt képes igazodni egymáshoz.⁴⁵

Párizs gabonafogyasztása a népességnek megfelelően hosszabb távon növekedett, de szezonálisan és évente ingadozott is. Ez az ingadozás azonban csupán néhány százalékot tett ki. A gabonafogyasztás viszonylag rugalmatlan eleme volt a gazdaságnak. A búzából és kétszeresből sült kenyert a népi táplálkozásban a fogyasztási szokások és a hagyományos gazdálkodás rendje miatt nem lehetett helyettesíteni. A kenyér a megélhetést fejezte ki, ugyanis egyetlen más tömegtermék sem nyújtott annyi kalóriát. A fogyasztáshoz képest – a természet rendje szerint – a termelés évi ingadozása egyértelműen nagyobb volt. Amikor kisebb lett a termés a közeli régiókban, a kereskedők kénytelenek voltak bővíteni az ellátási teret, így növekedett a költség és a szállítási idő, amely az árakban is tükröződött. Az ellátás tere főleg a Párizs felé hajózható folyók mentén, vagyis északkeleti, keleti és délkeleti irányba terjeszkedett.⁴⁶

Bővebb terméskor az ellátási zóna ismét összébb húzódott. Ilyenkor a távolabbi ellátó régiókban gabonafelesleg maradhatott. Az ellátási tér perifériája számára így gyakorta kiszámíthatatlan volt a kereslet. Az évi átlagos termés 10%-os esését (általában három-négy évente fordult elő) a kereskedelem még kü-

42 *Jean Meuvret*: Le problème des subsistances à l'époque Louis XIV. Livre III. Le commerce des grains et la conjoncture. Mouton, Paris, 1988. 60.

43 *Chevet, J.-M.–Guery, A.*: i. m. 469.

44 *Georges Afanassiev*: Le commerce des céréales en France au dix-huitième siècle. Étude historique. Traduit du russe sous la direction de Paul Boyer. A. Picard et fils, Paris, 1894. 74.

45 *Grantham, G. W.*: i. m. 715–716.

46 Uo. 722.

lönösebb gond nélkül pótolni tudta, viszont a párizsi árak az átlagoshoz képest akár 30%-kal is növekedhettek. Az átlagosnál 20%-kal kisebb termés hat-hét évente ismétlődött, 40%-kal alacsonyabb pedig emberöltőnként legfeljebb egyszer fordult elő. Éhínség a fővárosban ilyenkor sem következett be (a 18. században utoljára 1709-ben volt), mert a létfenntartáshoz szükséges gabonát a kereskedelem állami beavatkozással a zónákon kívüli régiókból, akár importból is beszerezte. Az ínséget a nép számára a rendkívül megnövekedő árak váltották ki, mivel a bérekből nem lehetett elegendő kenyeret venni. A bérek nem igazodtak, vagy csak megkésve, az árak olykor szeszélyes ingadozásaihoz.⁴⁷ A kenyérárak és a bérek természetes aránylagosságának teóriája, amelyet a kor neves közgazdászai, a fiziokraták fogalmaztak meg, nem érvényesült maradéktalanul.⁴⁸

A gabonaárak alakulása

Fr. Simiand és E. Labrousse kutatásai óta ismert a történettudományban, hogy az 1720–1730-as évektől egy hosszabb időtartamú áremelkedés kezdődött, amelyet alapvetően a szükségletek tartós növekedése váltott ki.⁴⁹ Amennyiben a búza árát az 1726–1741 közötti évek átlagában alapul vesszük, 1771–1789 között az éves átlagos ár 56%-kal volt magasabb.⁵⁰ A hosszú időtartamú ármozgás természetesen az árak szezonális és évenkénti ingadozásán alapult. Ha grafikusán ábrázolnánk, az ingadozás minden évben bekövetkezett, de hosszabb távon az ár emelkedő tendenciát követett. A kor fogyasztója a rövidebb távú ingadozásokat észlelte, ha kenyeret vásárolt. M. Baulant kutatásai alapján az Halle-ban a minőségi búza ára az 1761–1765 közötti öt év átlagában 13 L 18 s/q volt. A legalacsonyabb (12 L 16 s/q) évi átlagát a legmagasabb (15 L 6 s/q) 20%-kal haladta meg. 1766-ban és 1767-ben 17-18 L/q-ért adták a búzát. Ezután nyolc drága esztendő következett: 1768–1775 átlagában egy mázsa búza 25 livre 12 souba került, 84%-kal többbe, mint 1761–1765 között. Az éves átlag 22 L/q és 28 L/q között, vagyis 27,3%-kal ingadozott. 1776–1788 között körülbelül 25%-kal alacsonyabb lett az ár, az éves átlag 19 L/q körüli volt, de a szélső értékek (16–22 L/q) nagyobbak (37%) lettek.⁵¹

Az egész város búzaárainak alakulását E. Labrousse tárta fel először. Ezek az árak nem voltak azonosak az Halle áraival, de alapvetően nem is tértek el. E. Labrousse más periódushatárokat használt, nem igazítva az alacsony vagy a magas árak éveire. Az 1756–1765-ös évek átlaga 13 L 18 s/q volt. 1764-ben volt

47 Meuvret, J. 1988: i. m. 152–158.

48 Georges Weulersse: Les Physiocrates et la question du pain cher au milieu du XVIIIe siècle. *Revue du Dix-huitième Siècle* 2. (1913) 191.

49 François Simiand: Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale. Félix Alcan, Paris, 1932. 17–19.; Labrousse, C.-E.: i. m. 104.

50 Jean-Pierre Poussou: Le dynamisme de l'économie française sous Louis XVI. In: *Revue économique* 40. (1989) 6. sz. 1989. 972.

51 Micheline Baulant: Les prix des grains à Paris de 1431 à 1788. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 23. (1968) 3. sz. 540.

a legolcsóbb (10 L 8 s/q) és 1757-ben a legdrágább (15 L 12 s/q) a búza. 1766–1775 átlagára (20 L 12 s/q) közel 54%-kal haladta meg az előző tíz évét. 1775-ben érte el a csúcst, 23 L 8 s/q-val. 1776 és 1785 között az átlagár 17 livre-re mérséklődött, amely 15,4%-os csökkenést jelentett. Az 1786–1790-es átlagár ismét elérte a 20 L/q-t (20 L 2 s/q), amely 20,7%-os emelkedést jelentett. Az átlag mögött szélsőséges ingadozás rejtett: 1786-ban 14 L 18 s/q-ért, 1789-ben 29 L 12 s/q-ért lehetett búzát venni, vagyis nagyjából a duplájáért.⁵² Az árakat az ellátó zónák terméseredményei a szállítási költségekkel együtt mindig befolyásolták. Magas árak idején a termés gyengébb vagy esetleg rossz volt a szokásoshoz képest. Ilyenkor kisebb vagy nagyobb élelmezési krízisek törtek ki a fővárosban, mint 1739–1740-ben, 1749-ben, 1752-ben, 1768-ban, 1770–1771-ben, 1775-ben, 1785-ben és 1789-ben.⁵³

Feltételezhetnénk, hogy a legnagyobb fogyasztó központban, Párizsban voltak legmagasabbak az árak. Ezt azonban az ártörténeti kutatások sosem támasztották alá. A párizsi búzaárak a 18. században valamelyest (6–9%-kal) mindig alacsonyabbak voltak az országos átlagnál. Ez részben abból adódott, hogy a déli tartományokban általában drágább volt a búza, mint a jól termő északiakban. A főváros búzaárjai azonban néhány százalékkal a párizsi intendánsi kerület, más néven adókerület (nagyjából Île-de-France régiója) árai mögött is elmaradtak. Párizs gabonaárjai ugyanis nem csupán a piaci viszonyok alakították (terméseredmények, szállítási költségek, piaci ügyletek stb.), hanem a hatóságok intervenciója is, amely arra törekedett, hogy a fővárosban a lehető legnagyobb kínálat legyen.⁵⁴ Az 1757-es átlagárak alapján Párizsban 15 L 12 s/q-ba került a búza, a déli Provence-ban viszont 18 L 16 s/q-ba. Ezzel szemben a nyugat-franciaországi Poitou tartományban csupán 10 L 6 s/q volt a búza ára. Île-de-France-ban 1757-ben 1756-hoz képest valamelyest csökkentek az árak, viszont a nyugati és a déli régiókban kissé emelkedtek. 1766 és 1768 között a Párizs környéki tartományokban nőttek az árak, míg a közép-franciaországiakban csökkentek. A búza árjai a tartományok között – a szállítás nehézségeiből, a gazdaságpolitikából és a kereskedelmi rendszerekből adódóan – még csak kismértékben közelítettek, vagyis a 18. század második felében nem volt nemzeti piaca a búzának. Az ország eltérő árakkal rendelkező régiók halmaza volt.⁵⁵

Az árak alakulása a város belső viszonyaitól sem volt független. A városi, város környéki molnárok és pékek többsége kistermelő volt, csupán néhány napra való szemestermény- vagy lisztkészletet tudott felvásárolni, majd mindig újrakezd-

52 Labrousse, C.-E.: i. m. 113.

53 Louise A. Tilly: La révolte frumentaire, forme de conflit politique en France. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 27. (1972) 3. sz. 733.

54 Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable (1726–1913). Réédition de grands tableaux statistiques. Introduction et notes par [Camille-]Ernest Labrousse. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1970. 9., 23.

55 Michel Morineau: Histoire sans frontière: prix et „révolution agricole” *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 24. (1969) 2. sz. 813–817.; Jean-Michel Chevet–Pascal Saint-Amour: Intégration des marchés du blé en France au XIXe siècle. *Histoire & Mesure* 6. (1991) 1–2. sz. 94.

te a piaci műveletet, amely során kisebb zavarok is előfordulhattak. A piaci tranzakciók gyakorta vontatottak voltak, a város piacain túl sok kézen át jutott el a szemes gabona vagy a liszt a molnárokhoz, illetve a pékekhez. Az adásvételek hivatalos megbízottak (alkuszok, becsüsök, mázsálók és hordárok) sorának közvetítésével történtek. Az egyszerűbb és gyorsabb áruminta utáni eladás csak a 18. század utolsó harmadától kezdett terjedni.⁵⁶

Zavarok az őrlés és a sütés folyamatában is történhettek. Az 1780-as években körülbelül 600 malom (többsége vízimalom) őrlött a fővárosnak. Átlagos kapacitásuk napi 6–10 mázsa gabona volt. A téli fagy és a nyári aszály idején egy részük kénytelen volt leállni. Ilyenkor a lisztellátás akadozhatott.⁵⁷ Az ellátás utolsó láncszemét a pékek alkották. Egy 1765-ös becslés szerint Párizst körülbelül 550 városi és 850 város környéki pék látta el kenyérral. Többségük napi átlagban csak néhány mázsa kenyeret sütött, amelyet vagy a saját üzletében, vagy a tizenegy piac valamelyikén értékesített.⁵⁸

Gyenge termés és magas kenyérár vagy bő termés és alacsony ár nem automatikusan függött össze. A népi rétegek körében gyakorta tartottak az ínségtől. Valós és vélt ínség egymás mellett létezhetett. Bekövetkezéséről valós vagy megalapozatlan híresztelések egyaránt terjedtek. Például a gabonahiányról szárnyra kapó hírek a kenyérárak emelkedéséhez vezethettek akkor is, ha valójában elegendő volt a termés, és a szolgáltató rendszer sem akadozott túlzottan. Így keletkezhetett „mesterséges” élelmezési krízis (például 1725-ben).⁵⁹

A 18. századi Párizsban már régóta nem élt a középkori gyakorlat, amely a gabona árának emelkedésekor nem az árat növelte, hanem a kenyér súlyát csökkentette. Normális termésű évben legalább harmincféle, különböző minőségű és jellegű kenyeret készítettek. Rossz terméskor viszont a hatóságok csak néhányféléet engedélyeztek. Kenyér sokféle lehetett, a súlya azonban szabványosodott. A legtöbb pék egy livre (48,95 dkg), két livre (97,9 dkg) és négy livre (1,958 kg) súlyú kenyeret sütött. Az árat egy livre-hez mérték.⁶⁰ Az 1760-as évek első felében jó és átlagos termések váltogatták egymást, s mint utaltunk rá, a búza ára viszonylag alacsony (13–14 L/q körüli) volt. Egy livre úgynevezett közönséges kenyér (a napi sütés körülbelül 70%-a) ilyenkor 2 souba került, vagyis métermázsánsként körülbelül 22 livre-be. Ez 60–70%-kal volt magasabb, mint a búza átlagára a párizsi piacokon, vagyis ekkora arányú volt a feldolgozás, a molnárok és a pékek költsége, amely azonban nem volt állandó, hol növekedett, hol csökkent. Az 1760-as évek végére gyengébbek lettek a termések. 1767 tavaszán 2 sou 1 dénárba került egy livre kenyér, karácsonykor 2 sou 6 dénárba. 1768 nyarára visszamentek az árak, csupán 2 sou fizettek egy livre kenyérért. 1768–1769 telén már 4 sou ért

56 Braudel, F.: Franciaország identitása i. m. 268.

57 Kaplan, S. L.: Les ventres de Paris i. m. 248., 260.

58 Cahen, L.: L'Approvisionnement i. m. 461., 468.

59 Steven Laurence Kaplan: Le pain, le peuple et le roi. La bataille du libéralisme sous Louis XV. Traduit de l'américain par Marie-Alyx Revellat. Perrin, Paris, 1986. 74.

60 Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat, Bp., 1985. 138.

egy livre kenyér. Hasonló ármozgás történt 1769 nyara és 1769–1770 tele között is. 1774–1775 telén és 1775 tavaszán szintén magasak voltak az árak: egy livre kenyér a 4 sout is meghaladta. 1775-ben a búza átlagára 23 L 8 s/q volt. Egy métermázsa kenyér 1775 tavaszán 40 livre 16 souba került, vagyis 74%-kal többre, mint a szemes termény. Az arányok a normális vagy a jó termésű évekhez képest lényegesen nem emelkedtek.⁶¹

A nagyvárosokban, így Párizsban is, a magas kenyéráratok, amikor az átlagoshoz képest a duplájára vagy még ennél is feljebb szöktek az árak, évszázadok óta gyakorta kísérték kisebb-nagyobb népi lázadások. Például 1775 áprilisában–májusában az úgynevezett lisztháború, amelynek során az elkeseredett nép megszállta a párizsi pékségeket és raktárakat. A 18. század második felére a felkelések igazolásához ideológia is társult, amely szerint az ínséglázadás legitim. A törvényesség forrása pedig nem más, mint az embernek vele született természetes joga a létfenntartáshoz.⁶² A lázongások során, a 18. századra megszületett a „népi árszabás” gondolata és alkalmazási kísérlete. Kenyeret csak „jutányos áron”, vagyis a népi jövedelmekből megfizethető áron lehessen eladni. A mozgalmak általában elismerték, hogy jutányos ár a péknek, a molnárnak, a kereskedőnek vagy a gabonatermelőnek is jár, csupán az általuk vélt „spekulációs árat” vetették el.⁶³ A megoldást a hatóságoktól, az államtól, sőt személyesen a királytól várták. A „népét tápláló király” tradicionális víziója élt a városi társadalmakban. A mozgalmak mindig kifejezték királyhűségüket, csupán azt kérték az uralkodótól, hogy legyen a nép megmentője, éljen hatalmával és ne engedje a kenyér árát elszabadulni.⁶⁴

Nem feladatunk, hogy feltárjuk, miként vélekedett a párizsi nép óhajáról XV. Lajos vagy XVI. Lajos. Az bizonyos, hogy az ínséglázadásokat az állam annak rendje-módja szerint leverte, kivéve az 1789. évit. A népi folyamodványok lehetnek megalapozottak vagy irreálisak, célpontjuk azonban valós volt. A 18. századi francia állam gazdaságpolitikájával, központi és helyi intézményein keresztül, a gabonakereskedelem alakítója volt. Az élelmezéspolitikai gyökerei a városokban hajtottak ki, amelyek mindig a számukra legkedvezőbb árakra törekedtek. A kora újkori állam részben átvette ezt a funkciót.⁶⁵

61 Kaplan, S. L.: Le pain i. m. 215., 305.

62 Débora Cohen: Le débat sur le commerce du blé (1768–1775): formes et porteurs légitimes de la rationalité en question. Octobre 2006. 6. www.google.fr <http://revolution-francaise.net/2006/12/02/85-debat-commerce-ble-1768-1775>. (A hozzáférés ideje: 2006. december 2.)

63 Tilly, L. A.: i. m. 732., Hilton L. Root.: Politiques frumentaires et violence collective en Europe au XVIIIe siècle. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 45. (1990) 1. sz. 168–169.

64 Cohen, D.: i. m. 8.

65 Kaplan, L. S.: Le pain i. m. 20–21.

Állami szabályozás, gazdaságpolitikai felfogások

A merkantilista gazdaságpolitikai gyakorlatnak tartós törekvése volt, hogy a városi élelmiszerárakat lehetőleg alacsonyan tartsa, mert így az alacsonyabb bérekkel a francia ipar versenyképesebb a külső piacokon. Nem a béreknek az árakhoz való igazodását, hanem éppen az ellenkezőjét szorgalmazta. A gazdaságpolitika alakítója volt a kor uralkodó rétegének szemlélete, mely szerint a jól táplált nép többet dolgozik és több adót fizet. Az állam azonban nem volt mindenható a gazdaságban, nem termelt, nem kereskedett, csupán szabályozta a gabonakereskedelmet. A rossz termést nem tudta megelőzni, a szállítással sem tudott csodát művelni, de a következményeit törekedett enyhíteni.⁶⁶

Szabályozhatta (vámokkal vagy egyszerűen tiltással) az exportot és az importot, az intendánsi kerületek vagy a tartományok közötti kereskedelmet és végül a helyi piacrendszeteken keresztül a városok gabonakereskedését. A kereskedelmi politika legfőbb irányítói a pénzügyi főellenőr és beosztottjai, a kereskedelmi intendánsok voltak, akik az intendánsi kerületek élén álló intendánsok közreműködésével érvényesítették a központi kormányzat döntéseit. Az intendánsok helyi rendelkezéseket hozhattak a gabonakereskedelemtől. Ilyen jogkörük azonban a parlamenteknek (a párizsi és tizenhárom vidéki) is volt a joghatóságuk alá eső tartományokban. A két hatalmi ág között olykor ellentét is volt a követendő kereskedelmi politikát illetően. Ezenkívül Párizsban a rendőrfőnök és a városháza szintén szabályozhatott. Például a piacokat csak akkor nyitották meg a városban, amikor már megfelelőnek ítélt kínálat halmozódott fel, s ellenőrizték, nehogy árakat emelő viszonteladás történjen.⁶⁷

A már említett kortárs író, A.-H. Tessier is felismerte, hogy az állami szabályozás gyakorlata egyenetlen volt, gyengébb termésű években következetesebben érvényesült, jobb termésű években kevésbé alkalmazták, a termelőkre és a vásárlókra bízva a kereskedelem folyamatát.⁶⁸ Amikor rossz volt a termés, s a nagyvárosokat drágaság fenyegette, a termelőket arra kötelezték, hogy a szükségleteiken túli gabonamennyiséget piacra vigyék, megszegve a készletezéshez való jogukat. A 18. század első felében az intendánsi kerületek, a parlamentek joghatósága alá eső tartományok között engedélyhez kötötték a gabonakereskedelmet, ahogy a gabona exportját is. Az importot általában nem kötötték engedélyhez, hanem csak a vámtarifákkal szabályozták: jó termésű években magas, ínséges években minimális volt a tarifa. Előfordulhatott, hogy gyengébb termés esetén két szomszédos tartomány között az illetékes parlament nem engedélyezte a gabonakereskedelmet, nehogy túlzottan megemelkedjenek az árak. A gabonaexportot – hasonló megfontolás alapján – gyakorta egyszerűen megtiltották.⁶⁹

66 Uo. 24–25.

67 Uo. 27–38.

68 *Alexandre-Henri Tessier*: Commerce des grains en France. In: Encyclopédie méthodique i. m. 370.

69 *Émile Levasseur*: Histoire du commerce de la France. Première partie. Avant 1789. A. Rousseau, Paris, 1911. 498–500.

A merkantilista politika nem volt változatlan: a 18. század elején szakított az ármaximálás gyakorlatával, amely korábban elterjedt volt a városokban. Sem a búza, sem a kenyér árát nem határozta meg. Az árszabás elvetése azon a praktikus megfontoláson nyugodott, hogy a maximálás bevezetésének híre megszakíthatja a főváros ellátását biztosító kereskedelmi láncolatot, amely tényleges gabonahiányt okozhat. Másrészt a magas ár vonzza a gabonát Párizsba, növelve a kínálatot, amely előbb-utóbb árcsökkenéshez vezet.⁷⁰ Az árak maximálása helyett szükség esetén az állam az árak emelkedését piaci szereplőként törekedett mérsékelni, a „királyi búza” intézményével, vagyis a költségvetésből gabonát vásárolt és a piacra dobta, hogy mérsékelje a kenyérárakat. Az ilyen célra történő gabonavásárlás nem volt tilos a tartományi és a városi hatóságoknak sem, amelyek szükség esetén alkalmazták is.⁷¹

Párizs privilegizált helyzetben volt, számára általában a központi hatalom vásárolt gabonát. Először 1662-ben enyhítették az ínséget állami finanszírozásból a fővárosban, majd alkalmanként a későbbi élelmezési krízisek idején is. A királyi búzának közraktárait építettek, ahonnan a készleteket piacra lehetett vinni, s a 18. század közepétől rendszeressé vált az alkalmazása, amely az állami intervenció finomodásával párosult. Nem közvetlenül az állam vásárolt búzát és adta el áron alul a párizsi piacokon, hanem a központi kormányzat megbízásából mindezt kereskedők végezték, olykor bűjtatott formában, vagyis a piacon nem volt nyilvános az állam szerepe.⁷² Az 1760-as évek második felében évente körülbelül 40–50 ezer mázsa gabonát vásároltak, amely a fogyasztásnak csak 3–4%-a volt, viszont az árak enyhe mérsékléséhez elegendő mennyiség.⁷³

Az állami intervenciónak, így a „királyi búza” alkalmazásának – kisebb sikerei mellett – politikai zökkenői is adódtak. 1765-ben, majd 1767-ben Fr. Laverdy pénzügyi főellenőr S. Malisset kereskedővel és társaival kötött szerződést a „királyi búza” beszerzésére és értékesítésére. Leprévôt de Beaumont ügyvéd azonban 1768-ban a roueni parlament előtt feljelentést tett, mely szerint a megkötött szerződések mögött monopolárakról született megegyezés a párizsi nép rovására, vagyis üzérkedés történt. A megegyezést Beaumont „éhínségpaktumnak” (pacte de famine) nevezte. A vád sosem igazolódott be, Beaumont börtönbe került, de az „éhínségpaktum” utólag a párizsi nép körében valósnak vélt történetként terjedt el: a kereskedők és a központi kormányzat összeesküvést szőttek, hogy a nép nyomorúságából a magasabb gabonaárakkal hasznot húzzanak. A francia forradalom korára már az terjedt el, hogy maga a király, XV. Lajos is részese volt az ügyletnek. A legendáról a 19. század első felében színházi művek és szépirodalmi írások is születtek. A történe-

70 Tilly, L. A.: i. m. 735.

71 Root, H. L.: i. m. 176.

72 Judit A. Miller: Commerce des céréales et problèmes des subsistances à la fin du XVIIIe siècle. In: Révolution française au carrefour des recherches. Sous la direction de Martin Lapiéd–Christine Peyrard. Publications de l’Université de Provence, Aix-en-Provence, 2003. 59.

73 Kaplan, L. S.: Le pain i. m. 257–261.

ti szakirodalomból már régóta ismert, hogy a „királyi búza” pénztára rendszerint veszteséges volt, az állam némi pénzt áldozott a párizsi társadalom nyugalmaért, ez azonban nem volt mindig eredményes.⁷⁴

A 18. század második felére a kereskedelmi politikának alternatívája keletkezett. A merkantilista gyakorlatot az 1760-as évektől a szabadkereskedelmi rendszer bevezetésének kísérletei szakították meg. A változást a szabadkereskedelmi nézetek megjelenése és az angol gabonakereskedelem gyakorlata ösztönözte. A merkantilizmustól eltérő gazdaságpolitikai felfogás egyik első megfogalmazója Le Pesant de Boisguillebert volt a 18. század elején. A gabonáról írt tanulmányában⁷⁵ a tartományok közötti gabonakereskedelem szabályozását (esetleges tiltását, megvámolását stb.) a nyomorúság forrásának tekintette, ahogy az export tiltását is. Az arányos árak teóriájának megfogalmazója szerint az áraknak arányban kell állniuk a termelési költségekkel, s nem csupán a városi bérekkel. A jó termelői ár teszi lehetővé a kevésbé termékeny területek megművelését és a mezőgazdasági termelés fejlesztését, amely hosszabb távon a fogyasztói árakat is kiegyensúlyozottabbá teszi. „Hagyjuk a természetet működni” (on laisse faire la nature), vagyis engedjük, hogy a gabonakereskedelem a maga rendje szerint alakuljon. A szabad kereskedelem teremti meg az arányos árakat, amelyek a termelők és a fogyasztók számára egyaránt előnyösek.⁷⁶

Boisguillebert eszménye a 18. század közepén talált követőkre szakírók és magas rangú művelt hivatalnokok körében, hozzájárulva a fiziokrata közgazdasági tanok kialakulásához. Többek között Cl. Dupin („Értekezés a gabonáról”, 1747), Vincent de Gournay és Cl.-J. Herbert („Tanulmány a gabona általános rendszetéről...”, 1753) érvelt hatásosan a szabad kereskedelem előnyei mellett. Sikerült a közvélemény és a kormányzat figyelmét felhívni a szigorú szabályozás ellentmondásaira. Az elméleti érvek mellett a szerzők az angol kereskedelmi politikára is ráirányították a figyelmet, amely a túl magas vagy a túl alacsony árakat kivéve szabadon hagyta a gabonakereskedelmet.⁷⁷

A hagyományok szerint Vincent de Gournay-tól hangzott el az 1750-es évek elején a híressé vált jelmondat (laissez faire, laissez passer), s ő kezdte szorgalmazni a kormányzatnál D.-Ch. Trudaine kereskedelmi intendáns közbenjárásával a gabonakereskedelem szabaddá tételét. A fiziokrata közgazdasági iskola „atyja”, Fr. Quesnay XV. Lajos udvari orvosaként tudott befolyást gyakorolni.⁷⁸ Az *Enciklopédiába* írott híres „Gabona” (1757) szócikkében a szabadkereskedelmi eszme egyik legismertebb megfogalmazója. A gabona kereskedelmének szabaddá

74 Uo. 234., 254–256.; Afanassiev, G.: i. m. 292–299.

75 Pierre Le Pesant de Boisguillebert: *Traité de la nature, culture, commerce et intérêt des grains*. Paris, 1707.

76 Clément, A.: i. m. 78., 88., Michel Herland: *Aux origines du libéralisme. De Boisguillebert aux „économistes”*. *Revue économique* 39. (1988) 3. sz. 1988. 681–682.

77 Claude-Jacques Herbert: *Essai sur la police générale des grains, sur leurs prix et sur les effets de l’agriculture* (1755). *Publiés avec introduction et table analytique par Edgard Depitre. Collection des économistes et des réformateurs sociaux de la France*. Geuthner, Paris, 1910. XII.

78 Clément, A.: i. m. 91., 119.

tétele belföldön és a külső piacokon szabad versenyt teremt, amely szabályozza az árakat, vagyis az árakat nem csupán egy piaci szereplő alakítja (mint például az állam), hanem az összes. A gabonának „jó ára” – a termelőnek és a kereskedőnek egyaránt hasznot hozó – lesz, így megéri belőle többet termelni és eladni, vagyis kínálati piac keletkezik. A „jó ár” nem drágaságot jelent, hanem kiegyensúlyozott árat, mivel a nagy fogyasztóközpontokban megnövekvő kínálat elejét veszi a drágaságnak. A szabad verseny tehát a fogyasztónak is előnyös. Alacsony ár bő terméssel nem hoz gazdagságot, a drágaság hiánnyal viszont nyomorúsághoz vezet. A „jó ár” azonban magasabb ár, mint amit a városi nép a béréhez képest óhajt. Quesnay és a többi fiziokrata szakíró (Mirabeau márki, Mercier de la Rivière, Dupont de Nemours, Le Trosne stb.) szerint a városi nép bérét kell a gabona árához igazítani, s nem fordítva, ahogy a merkantilista gazdaságpolitika teszi.⁷⁹

A fiziokrata nézetek ugyan ismertté váltak, de nem lettek egyedül meghatározóak. A merkantilista, neomerkantilista tanok képviselőinek (Galiani, Necker, Mably, Linguet stb.) továbbra is nagy befolyásuk maradt. Felfogásuk szerint a piaci viszonyok nem mindenhatóak, önmagukban nem képesek a fogyasztási igényeket kielégíteni. A neves közgazdász, J. Necker szerint rossz gabonatermés esetén az állam intervencióss szerepe nélkülözhetetlen, mert a piac a szállítás technikai nehézségei miatt lassan tud a szükségletekhez alkalmazkodni. A szabad piac képtelen a nagyvárosok szegénységét megfelelő áron ellátni, a bérek ugyanis nem igazodnak automatikusan az árakhoz. A korrekció elvégzése (az árak mérséklése) az állam feladata.⁸⁰

A kereskedelmi politika 1754-ben kísérelte meg az első jelentős változtatást az eddig alkalmazott gyakorlaton. A szeptember 17-i királyi tanácsi határozat szabaddá tette a tartományok közötti gabonakereskedelmet, vagyis eltörölte a belkereskedelem engedélyhez kötését. A rendelkezés azonban nem lépett életbe, mert a parlamentek nem jegyezték be.⁸¹ Az 1760-as évek elején, amikor a jó termésű évek hatására a gabonaárak alacsonyak voltak, H.-L. de Bertin és utóda, Fr. de L’Averdy pénzügyi főellenőr a szabad gabonakereskedelem szorgalmazójává vált. Az 1763. május 25-i rendelet a gabona belkereskedelmét mentesítette az engedélyhez kötés, a belső vámok és illetékek fizetése alól, s a kereskedést bárki gyakorolhatta. A rendelet azonban nem vonatkozott Párizsra, s a többi nagyváros piacsabályozását sem érintette.⁸²

Az 1764. július 19-i rendelet a gabonaexport külön engedélyezését szüntette meg, vagyis szabaddá vált az export, minimális vám (a gabona értékének 0,5%-a, majd egy fix összeg: 7 d/q) fizetése mellett. Harminchat tengeri kikötőből lehetett exportálni, francia tulajdonú hajóval, amelyen a kapitány és a legénység

79 François Quesnay: Gabona. A Francia Enciklopédia. Szemelvények. Összeáll. és a jegyzeteket készítette Györy János. Gondolat, Bp., 1962. 202–203.

80 Clément, A.: i. m. 141–142., 161., Jacques Necker: Sur la législation et le commerce des grains. Pissot, Paris, 1775. 17.

81 Weulersse, G.: i. m. 177.

82 Levasseur, É.: i. m. 500.

kétharmada francia állampolgár. 1%-os értékvám fizetésével importálni is lehetett. Az export csak abban az esetben volt tilos, ha három egymást követő piaci napon az adott kikötő régiójában a búza ára meghaladta a 25 L/q-t, nagyjából az átlagár legalább kétharmadát. A rendelet az angol kormány kereskedelmi politikájával rokonítható, amely csak kivételesen magas árak idején tiltotta az exportot.⁸³

A rendelkezéseket a konzervatív szellemű parlamentek is elfogadták. A szabad kereskedelem gyakorlata azonban már az 1760-as évek második felében akadozni kezdett, miután elsősorban a gyengébb termések miatt emelkedtek az árak. Amikor 1769-ben J. M. Terray abbé lett a pénzügyi főellenőr, a harminchat kikötőből már csak tizenhárom exportálhatott, mert a többi kikötőben az árak érték a 25 L/q felső határt. A drágulás miatt a parlamentek ismét a szabályozott kereskedelem híveivé váltak. A szabad kereskedelmet elvető szakírók és gazdaságpolitikusok (Galiani, Necker stb.) a szabad exportot és a nagykereskedők spekulációit (az áremelkedést kiváró készletezést, viszonteladást stb.) okolták a drágulásért.⁸⁴ A szabad kereskedelem kezdett összeomlani, mielőtt a kormányzat visszavonta volna az 1764-es rendeletet. Terray abbé maga is a szabályozás híve volt, így az 1770. június 14-i rendelet – a magas árakra hivatkozva – felfüggesztette a szabad kereskedelmet, vagyis a gabonakereskedelmet ismét engedélyezéshez kötötték.⁸⁵

Valójában a gabona szabad exportja vagy importja az ország belső tartományaiban kismértékben befolyásolta az árak alakulását. Az export – a szállítási költségek miatt – csak a kikötőkhöz közel eső régiók számára volt kifizetődő, s az árakra is itt volt jelentős hatással. Statisztikáink nincsenek sem az exportról, sem az importról, csupán korabeli becslések állnak rendelkezésünkre. A kortárs Roubaud abbé, fiziokrata szakíró szerint a vámregiszterek alapján 1764–1767 között a kenyérgabona-export átlagban 940 ezer mázsa, az import pedig 230 ezer mázsa volt. Amikor a part menti tartományokban kisebb volt a termés, csökkent az export, s amikor országos méretekben is gyengébb termés következett, az állami intervenció hatására megnőtt az import. Nem valószínű azonban, hogy az export vagy az import bármikor is meghaladta az egymillió mázsát. Az ország évi fogyasztásának tehát legfeljebb 2%-át tette ki a külkereskedelem. Rossz termésű évben viszont az import – ugyan igen magas áron – a nagyvárosok ellátó zónájából éppen hiányzó rész pótlója lehetett.⁸⁶

A szabad kereskedelem története azonban nem zárult le az 1770-es rendelet visszavonásával. 1774 augusztusában a fiziokrata közgazdász, A. R. J. Turgot lett a pénzügyi főellenőr, aki az egész gazdaság intézményi megreformálását tervezte. Az 1774. szeptember 13-i rendelet ismét életbe léptette az 1763. május 25-i határozatot a gabona szabad kereskedelméről. A gabonát bárki adhatja, veheti, viszonteladhatja piacon és piacon kívül egyaránt.⁸⁷ A visszaállításhoz

83 Afanassiev, G.: i. m. 221–225.

84 Weulersse, G.: i. m. 182.

85 Afanassiev, G.: i. m. 236., 254.

86 Kaplan S. L.: *Le pain* i. m. 188–190.

87 Kóvér Lajos: Turgot politikai pályája. *Aetas* 9. (1994) 4. sz. 115.

1776 januárjában kiegészítő reformokat tervezett: a még meglévő út- és kikötői vámok, a malmok feletti banalitätsjog, a kikötői, piaci, vásárcsarnoki hivatalok jó részének megszüntetését, valamint a céhes előjogok eltörlését. Rendelete a királyi gabona intézményét szüneteltette, de alkalmazásának jogát ínség idejére meghagyta. 1775. október 12-én az export szabadságát állította vissza.⁸⁸

A gabona szabad kereskedelméből Turgot sem zárta ki teljesen az állami intézmények intervencióját. Egyrészt rendeletei nem vonatkoztak Párizsra, vagyis a főváros ismét kivétel maradt. A párizsi parlament sosem volt hajlandó feladni az ellátás szabályozását. Gabonakereskedésére azonban hatással volt a zónáiban érvényesülő szabad kereskedelem. Lecsökkent a városi gabonarendészet szerepe, mivel a vidéki kereskedők üzleti tevékenységét már nem ellenőrizhette.⁸⁹ Másrészt 1774-ben az átlagoshoz képest kisebb volt a gabonatermés, amely 1775 tavaszára jelentős áremelkedéshez vezetett. Mérséklése érdekében – az import növeléséhez – Turgot közvetett beavatkozást volt kénytelen alkalmazni: rendelete alapján minden, gabonát importáló kereskedőt meghatározott jutalék illet az államkasszából. Ha az importgabonát nem tudja értékesíteni, szabadon, vámmentesen exportálhatja is.⁹⁰

Turgot 1776 májusában kegyvesztett lett. Utóda a nem kevésbé neves gazdaságpolitikus, J. Necker lett, aki neomerkantilista nézeteivel a körültekintő állami szabályozás híve volt. A gazdaságpolitika, hogy mérsékelje a gabonaárakat a közjó érdekében, nem mondhat le a kereskedelem feltételeinek javításáról. Emelkedő árak idején az export tiltása és a belső kereskedelem szabályozása elkerülhetetlen (például a spekuláció elkerülése érdekében gabonát csak nyilvános piacon lehessen eladni).⁹¹ A szabályozás kora Ch. A. Calonne pénzügyi főellenőri kinevezéséig tartott. A fiziokrata tanok híve az 1786. november 17-i és az 1787. június 17-i rendelettel visszaállította a szabad kereskedelmet. Amikor 1788 augusztusában ismét Necker lett a pénzügyi főellenőr, a szabályozás újabb szakasza következett. Ennek az alkotmányozó nemzetgyűlés 1789. augusztus 29-i dekrétuma vetett véget, bevezetve a szabad kereskedelmet.⁹² A hegy párti Konvent 1793 nyarától ugyan áttért az irányított gazdaságra, de a thermidori Konvent 1794 őszén ismét visszaállította a gazdasági szabadságot.⁹³

A forradalom új politikai berendezkedést teremtett, felszámolva a régi rendszer intézményeit, így a főváros kereskedelmi privilégiumait és piacrendészetét is. 1789 után Párizs sem volt kivétel az országos törvények alól. Az átalakulás (helyi vámok, illetékek, fogyasztási adók stb. eltűnése) hatása a mindennapi ellátásra kétségtelenül kedvező volt. Az Halle, a korábbi legnagyobb párizsi piac (vá-

88 *Afanassiev, G.*: i. m. 273.

89 *Kaplan S. L.*: *Le pain* i. m. 211.; *Levasseur, É.*: i. m. 505.

90 *Szász Géza*: *Egy reformer a 18. századi Franciaországból. Részletek Turgot és a champagne-i intendáns levelezéséből.* Aetas 9. (1994) 4. sz. 139–140.

91 *Necker, J.*: i. m. 17.

92 *Afanassiev, G.*: i. m. 533.

93 *Albert Soboul*: *A francia forradalom története (1789–1799)*. Kossuth, Bp., 1974. (második, változatlan kiadás) 371–375., 420.

sárcsarnok) a 19. század elejére elveszítette vezető helyét a gabonakereskedelemben. A termény- és lisztellátásban a vállalkozó hajlamú pékek szerepe nőtt meg.⁹⁴

Rossz termésű évek azonban a forradalom után is előfordultak (1801–1802, 1812, 1816–1817 stb.), amikor az árak éppúgy megemelkedtek, s ugyanúgy társadalmi feszültséget váltottak ki, mint 1789 előtt. A párizsi árak mérséklésére most sem volt jobb megoldás, mint a közvetett állami intervenció: a kormányzat gabonát vásároltatott és készleteztetett az ínséges évekre. A készletezés csak 1860-ban szűnt meg, a vasút megjelenésével. A nagy lélekszámú főváros – a gazdaság és a szállítás fejletlensége miatt – a szabad kereskedelem idején sem nélkülözhetette az állami beavatkozást.⁹⁵

⁹⁴ *Louis Bergeron*: Approvisionnement et consommation à Paris sous le Premier Empire. Mémoires de la Fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Île-de-France 14. (1963) 205–207.

⁹⁵ *Miller, J. A.*: i. m. 64–66.

